

Séra László – Szacs vay Éva

A néplélek és a néprajz vonzalmában.

Az enyedi Berde család példája

Családfákkal alátámasztva szólhatnánk itt a tehetség öröklődéséről, amint írókról, költőkről, művészekről szóló „genetikai tanulmányok”-ból ismerhetjük, vagy bonyolódhatnánk divatos pszichoanalitikus alapú személyiség- vagy „lélek-történeti” (pszichohistóriai), illetve pszichobiográfiai fejtegetésekbe, de ezek kevésbé használható megközelítéseknek tűnnek, mint az, ha pusztán egy századok óta a kultúra szolgálatában álló patinás intézmény tanárainak és diákjainak máig ható kisugárzásáról beszélünk.

Személyes motivációinkról

Magától értetődően gondoltunk a nagyenyedi Berde család néprajzi vonatkozású tevékenységének vázolására, mivel mindkettőnk családjának vannak e helyhez kapcsolódó emlékei. Néhányat megemlíthetünk itt. Több mint fél évszázada, hogy Szacs vay Éva nagyapja házának padlásán felfedeztünk egy keret nélküli festményt (azóta is így őrizzük) Bartók György teológiai tanárról, későbbi kolozsvári püspökről, harminc-negyen éves kora körül, amely a nagyenyedi börtönben készült a lelkésZRől (életművéről Gaal 2007). Festője és készítésének időpontja ismeretlen (1. kép). Leánya, Bartók Margit, Ravasz László felesége, Éva nagyanyja és gyermekeik a nyarakat Nagyenyeden töltötték. A család szintén öröközte róla egy portrét, amelyet Berde Amál festett. Nagyenyeden született Makkai Sándor erdélyi püspök, és ott tanított Jékely (Áprily) Lajos költő, akikhez Szacs vay Éva nagyapját élete végéig baráti kapcsolat fűzte. A Bethlen-kollégiumban tanultak az I. világháború előtti időkben Éva felvinci nagybátyjai, ahol családi alapítvány is volt részükre az egyik, nem

pontosan azonosított felmenőjük (Szacsvey Sándor) jóvoltából. 1921 után egyikük kivételével Magyarországra távoztak, s csak nyaranta jártak haza azután, amikor lehetett. A testvérek között volt, aki rögtön az érettségit követően, több kollégistával együtt önkéntes hadi szolgálatra jelentkezett, és több évi szibériai hadifogság után, kalandos úton tért vissza.

Séra László Székelyföldről elszármazott nagypapja, Séra István Felsőlővő evangélikus ref. gimnáziumából az 1910-es évek elején Abrudbányára házasodott, s tagja volt az Országos Református Tanáregyesületnek, amelynek 1903-as, Lázár István etnográfus tanár szervezte nagyenyedi vándorgyűlését Bartók György püspök, tiszteletbeli tag lelkesen köszöntötte. A vándorgyűlésen először sürgették határozatban a néprajz bevezetésének szükségességét a tanítóképzésbe. Korai halála után gyermekei a kolozsvári Farkas utcai református kollégiumban tanultak. Séra László édesapja Jékely Zoltán kortársa volt, az akkor már ott tanító Áprily Lajos családjánál sokszor volt vasárnapi „kosztos diák”, s pályája kezdetén rövid ideig a nagyenyedi kollégiumban volt nevelő; a visszacsatolás-kor tanári kinevezést kapott Naszódon, az ottani román tannyelvű gimnáziumba.

Ebben a személyes hangú bevezetésben szintén említést érdemel egy másik festmény, amelyet mi őrzünk, s Szacsvey Éva egyik nagynénjétől (Bibóné Ravasz Boriskától) kaptunk ajándékba: Dóczyné Berde Amálnak egy kalotaszegi népviseletbe öltözött leányról készült egyik képe ez.

Két arcképpel egészíthető ki ez a kis kollekció, Berde Amál nagyméretű portréjával Bartók Margitról és egy kisebb fiatalkori képpel Ravasz Éváról, Éva édesanyjáról. Az utóbbi két képet Éva egyik unokaöccse őrzi.

Még egy megjegyzés tartozhat ide: Ravasz Lászlónak az enyediekkel, Bartókkal, Makkaival, Áprilyvel, Bodrogiakkal, Berdékkal való kapcsolata baráti, személyes volt. Ravasz teológiai tanárként, 1915-ben az általa alapított *Az Útban* szigorú felhívást intéz a vidéki lelkészekhez, hogy lássanak neki a faluban a néprajzi gyűjtésnek, ezt követően a lelkészek, értelmiségiek bekapcsolódnak e munkába (Ravasz 1915).

A Berde család alkotó tevékenysége kapcsán – előzetesen úgy tűnt számunkra – beszélhetünk a tárgyi és szellemi néprajzi ismereteknek, vagy egyszerűen a népismeretnek a polgárosodó/értelmiségi „erdélyiség” tudat létrejöttében játszott szerepe korai elemeiről és valamiképpen fennmaradásáról szinte napjainkig (lakáskultúra, bokályok, szöttesek, stb., könyvkultúra, táncházmozgalom, stb.).

A hely szelleme

„Szülőhelyem, Szalonta, / Nem szült engem szalonba; /
Azért vágyom naponta / Kunyhóba és vadonba.”

Arany János (1865 körül)

Az ember kötődését egy földrajzi helyhez sokféleképpen nevezik a pszichológiai irodalomban: *hely-identitásnak*, *meggyökerezettségnek* (rootedness), a *hely szellemének* vagy *helyfüggőségnek* (pl. környezetpszichológia, „place dependence”). Az én-fogalom megközelítési szempont a hely-identitást a szelf-szubjektív reprezentációja részének tekinti. Megközelítésének alapja, a kötődés (attachment) eredeti fogalma a csecsemők és gondozóik, elsősorban anyjuk között kialakuló korai tartós érzelmi kötelékre vonatkozott, amelynek pszichológiailag bizonytalan (aggodalmat rejtő) vagy biztonságos módja hatással bír a serdülőkor és felnőttkor romantikus kapcsolataira. Napjainkban felvetik a lokális, a szociokulturális folyamatokhoz és struktúrákhoz való, szociális és fizikai forrásoktól függő meghatározottságát, különbségeit is (Morelli–Chandhary–Gottlieb et alii 2017).

Hamvas Béla *Az öt Génusz* című tanulmányában különbséget tesz a tér és a hely fogalma között: „A térnek képlete, a helynek génusza van” – állapítja meg (Hamvas 1988: 56). A hely szellemének régi római jelentése a hely szentségét hangsúlyozta; korunkban a geográfia (Wilkie és Roberson 2011), az építészet és a környezetpszichológia (Dúll 2017), az ember – környezet kapcsolat szubjektív megélésére vonatkozó fogalma, melyet Vekerdi László így ír körül: „Kézzelfogható részletekből, kicsikből és nagyokból, személyesekből csakúgy, mint közérdekűekből és közismertekből tevődik össze a genius loci. A hely Génuszához, amely mint minden Génusz önmagában igencsak megfoghatatlan, éppen ezek a kisebb-nagyobb, jelentéktelenebb és fontosabb, de mindig kézzelfogható reális részletek teszik hozzá a lelket. Így keletkezik a genius loci szelleme, egy fogalomról alkotott fogalom. Amelyben a világtörténelem és a helyi történelem, a természeti és az épített táj keveredik, jobbára elválaszthatatlanul és felfejthetetlenül emlékek, ismeretek, érzések, várakozások, vonzások és választások meghatározhatatlan halmazával. [...] A hely szelleme őrzi és segíti az embert, aki viszont megérzi, éli, kifejezi, megérti, és ezáltal erősíti a hely szellemét» (Vekerdi 1996: 37–41., idézi Jankó 2002: 44). A hely szellemének időbeli megfelelője a korszellem (Zeitgeist).

Hamvas 1959-ben véglegesített tanulmányáról Dúl Antal írja az utószóban: „Az öt géniuszról azt tartják: nemzetkarakterológia. A meghatározás sem Hamvas Béla írását, sem a magyarságkutatás legjelentősebb műveit nem fedi igazán. A karakterológia – jellemtan: lélektani megközelítés, a lehetséges szempontok közül csupán egy. A tárgy természete szerint sokoldalú megközelítést és szintetikus látásmódot követel” (Dúl 1988: 169). Hamvas így jellemzi az erdélyieket: „Az erdélyi ember készebb, mint akár a nyugati, akár a déli, vagy a keleti. Készebb, vagyis befejezettebb, kiműveltebb, határoltabb, egyénibb, kristályosabb és felismerhetőbb. Azon, hogy van erdélyi arculat és jelleg, sohasem lehetett vitatkozni.” Egyszerre többféle magatartásáról pedig ezt olvashatjuk: „Az erdélyi komplikált civilizációjának szellemében sokrétű, és ebben a bonyodalomban az idegen könnyen gyanút fog, mintha a kapcsolat nem volna egyenes. Holott csupán szövevényes. Az erdélyinek egyszerre több véleménye van és ezek, ha egymásnak ellent is mondanak, ő maga ezekben a tekervényes ellentmondásokban igen otthonosan mozog. Az idegen megzavarodik.” Továbbá: „Az erdélyi azzal kezdi, hogy a kerülőt választja, részben körmönfonságból, részben tapintatból, részben érdeklődésből és túlkomplikáltságból. A kompromisszum az Alföldön politika, bűncselekmény, Erdélyben okosság és erény, csaknem angolos előrelátás és humor” (Hamvas 1988: 54–57).

Egy rövid kitérést tehetünk itt a nemzeti jellem mint egy adott társadalomban a személyiségváltozatok eloszlási módját vagy módjait tartalmazó felfogásának (*modális személyiség*) empirikus vizsgálatai felé, amelyekben személyiségpszichológiai eljárást vagy nemzeti sztereotípiák mérését alkalmaznak. Többek között beszámoltak kultúrák közötti összehasonlító kutatásról (McCrae–Terracciano 2006), amelyben bipoláris értékeléssel kialakítottak egy *nemzeti karakter skálát*, két-három jellemzővel a skála két végén. Pl. mennyire valószínű, hogy egy kultúra tipikus tagja szorongásos, ideges, aggódó versus nyugodt, csendes, laza? Ennek formája és funkciója illeszkedett egy ötfaktoros „nagy ötök”-nek nevezett, neuroticizmus, extravertió, nyitottság, barátságosság és lelkiismeretesség személyiségvonásokat mérő kérdőívhez, amelyben a tételket szintén ötpontos skálán kell megítélni.¹

¹ Az alkalmazott kérdőív, amelynek magyar változata is ismert, 240 tételt tartalmaz (NEO-PI-R/ Revised NEO Personality Inventory). Mindegyik faktora több vonást tartalmaz, pl. az extravertióhoz tartozik a barátságosság, az emberszeretet, a társaságkedvelés, a csoporthoz tartozás stb., és ellentétes dimenzióját, az introvertiót inkább a tartózkodó (nem barátságos), független, az eseményekkel lépést tartó (nem lusta), szégyenlős, szerény stb. vonások jellemzik.

49 kultúrában kértek meg diákokat, hogy úgy válaszoljanak, mintha saját kultúrájuk tipikus tagjai volnának. Ezen mérések átlagát korreláltatták 49 kultúrából 30-ban a kultúra tagjainak átlagos személyiségértékeléseivel, amit magukról töltöttek ki, de nem találtak közöttük kapcsolatot. Az a mód, ahogy a diákok magukat látták, nem felelt meg annak a módnak, ahogy kultúrájuk tagjait látták. A következtetés szerint a „nemzeti jellemprofilok” pontatlanok, így észlelései nem megfigyelt személyiségjegyek összegződő tapasztalatának általánosításai, hanem szociális konstrukciók, „alaptalan sztereotípiák, amelyek funkciója a nemzeti identitás fenntartása lehet.” Ez a megközelítés tartalmaz bizonytalanságokat (Hunyady 1997; Smith 2008), amelyek komoly fenntartásokat szülhetnek.

Még egy megjegyzés a néplélektanról. A kísérleti pszichológia meg-
alapítójának tekintett Wilhelm Wundt közösségi, kulturális jelenségekre kiterjesztett – életének utolsó tíz évében megjelent – 10 kötetes néplélektanának (*Völkerpsychologie*) hatását a 20. század elején néprajzi és nyelvészeti tanulmányok mutatják (Gombocz 1903; Katona 1910; Sweiger 1910). Lipcsei tanulmányútjáról hazatérve Gombocz Zoltán, a modern nyelvészet előfutára így határozza meg a fogalmat: „A néplélektan feladata közelebről, szemben az egyéni lélektannal, azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, amelyek az emberi társas élet fejlődésének és általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak” (Gombocz 1903: 6). Katona Lajos A népköltés a néplélektan tárgykörében írt tanulmányában pedig rávilágít, hogy a bölcséleti pozitívizmusra (Comte, Spencer) támaszkodva Wundt végezte el „az időközben tetemesen fölhalmozódott néplélektani vizsgálati anyag első, nagyszabású rendszerbe foglalását” (Katona 1910: 121). Wundt megközelítése Humboldt, Herder (*népszellem*), Stuart Mill (*nemzetjellem*), a pszichológus Lazarus és a nyelvész Steinthal nyelvet, vallást, mítoszokat, művészetet értelmező hagyományainak folytatója; néplélektanát a jelenkori összehasonlító kulturális pszichológia korai változatának tart-
hatjuk (Diriwachter 2004). Szokolszky Ágnes a „szociokulturális képze-
lőerő” szociológiából származó, csoporthoz, kultúrához, gazdasághoz, „egy faluközösséghez” való hozzáállás fogalmát eleveníti fel az „ember-
től elválaszthatatlan egyénközi, egészszleges erőterek kölcsönhatásainak” felderítéséhez (Szokolszky 2013: 16).

Nagyenyed mint „szellemi szülőföld” vagy „kiapadhatatlan kútforrás”

Ezek után térjünk vissza Nagyenyedre! Áprilyra emlékezve Keresztúri Dezső irodalomtörténész az Órhegy alatti kisváros hangulatát így jellemezi: „Hosszú ideig Nagyenyeden volt tanár, ebben a szelíd Maros menti városkában, melynek kollégiumában oly elevenek Erdély magyar századai, s melynek vidéke az erdélyi táj egyik legszebb darabja. S ha a körülötte élő hagyomány az erdélyi szellem minden romon újraépítő erejének tiszteletére tanította meg, a hegyek és erdők a természet szerelmesévé tették. Ittas bolyongója lett az erdélyi világnak, turistáskodva, pisztrángra horgászva bejárta változó vidékeit, s költészetében a magyar irodalom múlhatatlan részévé avatta őket” (Keresztury 1988: 232; idézi Józsa 2011).² A Bethlen Gábor református fejedelem által alapított kollégium „a legtörténelmibb levegőjű erdélyi kollégium”, mint írja róla valahol Berde Mária (Józsa 2012: 9). Itt tanított valaha Pápai Páriz Ferenc, az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv (*Pax corporis*) szerzője, Apáczai Csere János, az első magyar enciklopédia írója, Köteles Sámuel filozófus, Zeyk Miklós, az első erdélyi ornitológus, a kollégium történetírója, P. Szatmáry Károly, Gáspár János, Herepei Ádám, Jékely (Áprily) Lajos költő, Borbáth Károly történész, s itt volt diák Bolyai Farkas, a geometria professzora, Kőrösi Csoma Sándor, a tibeti–angol szótár és nyelvtan megalkotója, Barabás Miklós festő, báró Kemény Zsigmond író, Bod Péter, a *Magyar Athenas* szerzője, Hermányi Dienes József. Itt tanult Erdély Széchenyiye, gróf Mikó Imre, tanult és tanított Vita Zsigmond irodalomtörténész, ismerkedett az irodalommal Makkai Sándor, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő s innen indult Barcsay Jenő és egy teológus–festő, Gruzda János. Nagyenyed – mondhatjuk – kiemelt jelentőségű történelmi emlékhely, s e ténynek köszönhetően – a pszichológiai kutatások szerint (Kondé–Szabó–Dósa 2017) – felidézése hangsúlyos, tudatos, valamint nem tudatos, csak közvetett módon feltárható gondolati elemekkel és érzelmi asszociációkkal és értékelésekkel jár együtt. Berde Máriának Enyedről, a kollégiumról, ahol tanult s később rövid ideig (1914–1920 között) tanított, az *Erdélyi Helikon*ban megjelent, s nénje, Amál rajaival illusztrált esszéje személyes érintettségének példája (Berde 1931).

² Továbbá: Józsa 2009, 2012.

A történeti forrásokat felhasználó írása előtanulmánynak tekinthető a reformkorral és erdélyi nagyjaival, közöttük Szász Károly és ifj. Wes-selényi Miklós életével, eszméivel foglalkozó nagy regényéhez, a *Hajnal emberei*hez (első kötete 1943-ban jelent meg). „Családi hagyományom, az anyám által híven őrzött emléktárhely volt a bányamécses, melynek fénye mellett igyekeztem egy egész darab elsüllyedt erdélyi történelmet és művelődéstörténetet bejárni, a köztudat számára is felderíteni »A hajnal emberei«-ben” – vallja 1947 tavaszán *Enyed az én városom* című, kézzel írt visszatekintésében (közli Gyórfi 2017). A város és a kollégium történetéről, híres tanáiról és a diákéletéről, különösen a kollégium alapításának 1922-ben megrendezett 300 éves évfordulója óta, sokat írtak, és írnak napjainkban is (Gyórfi 1995, 2017b; Juhász 1979; Kertész 1929; Musnai 1936, Vita 1983, 1986; továbbá tanárok: Józsa Miklós, Bakó Botond, Dvoracek Ágoston, Krizbai Jenő s volt diákok munkái).

A Berde-testvérek³ Nagyenyeden nőttek fel, s tanárként, orvosként rövid időre mindhárman visszatértek a városba. Mária az elemi és a polgári iskola után magántanulóként az első nő-diák a kollégiumban. Első zsenijét az öccse által szerkesztett önképzőkör *Haladjunkban* közli névtelenül, először a *Pesti Naplóban*, 1906-ban jelenik meg verse. 1917 és 1920 között tanár a kollégiumban; 1931-től a nagyváradi állami gimnáziumban tanít. Amál Enyeden kezdte tanulmányait szász iskolában, Kolozsváron szerez 1906-ban tanítói oklevelet, majd tanító és rajztanár a kollégiumban. Károly az elemi iskola után a kollégiumban érettségizett 1909-ben, majd a Ferenc József Tudományegyetemen szerzett orvosdoktori diplomát Kolozsvárt (Szállási 1992), világháborús szolgálata után, az egyetemről elbocsájtva, a városból kitiltva 1919–1921-ben tér vissza magánorvosnak Nagyenyedre; később Szegeden oktat, 1931–1941 között pedig Pécsen lesz professzor és dékán. A századforduló körüli évek légkörét, amikor a tanárok a diákokat rendszeresen kirándulni vitték, a népismeret iránti érdeklődés szelleme lengte körül.

³ Berde Amál, Dóczyiné (1886–1976), Berde Mária, Róthné (1889–1949) és Berde Károly (1891–1971). Korán elhunyt testvérek: Berde Zoltán (1894–1896), Berde Sándor (1885–1918) lelkész Brádon. Szülei: Berde Sándor (1856–1894) kackói lelkész, majd nagyenyedi teológiai tanár és Ónodi Weress Mária (1858–1952).

A néprajzi érdeklődés kezdetei Erdélyben/Nagyenyeden

Hála József idéz egy, a népművészetért aggódó cikkből, 1898-ból: „Az egyetemünkön nem rég felállított néprajzi doczenturát büszkén nevezhetjük az Erdélyi Kárpát-Egyesület által kezdeményezett tanszéknek [...], mert kebeléből pattant ki az első szikra, mely a néprajz iránt való meleg érdeklődést ilyen meglepő formában lángra gyújtotta” (Merza 1898: 16, hivatkozva Hála 2000: 741). Herrmann Antal – az első hazai néprajzi folyóirat és a Néprajzi Társaság megalapítója –, egy kézdivásárhelyi háziipari kiállításnak az Erdélyi Kárpát-Egyesület (EKE) nevében tartott megnyitóján mondta 1909-ben: „A természet kultuszával mi a nemzeti kultúrát szolgáljuk. Mindig azt valljuk, hogy a táj legérdekesebb terméke az ember, hogy a vidék élő szelleme, a nép lelke, melynek alkotásai olyan szervesen nőnek ki szülőföldje talajából, mint akár a virág. [...] Mi egy egész múzeumot hoztunk haza turistáskodásunkból tele, de tele a néplélek alkotásaival. [...] Leginkább az E. K. E.-ben valósultak meg néprajzi ideáljaim. A néprajz ott állott az egyesület bölcsője mellett” (Herrmann 1910: 4, 25). Egy „természetrajzi, néprajzi és turisztasági gyűjtemény” létrehozásának ötlete is az EKE-vel merült fel 1891-ben (Hála 2000: 742), amelynek megvalósításához a kolozsvári Nemzeti Színházban 1896-ban rendezett „néprajzi bálón” gyűjtött adományai is hozzájárultak. A bálozók magyar és magyaros (torockói és kalotaszegi, sárközi), száz (segesvári) sokác, „tót leány” népviseletei egy akkori sajátos „nemzettudatot” fejezhettek ki, amely a különböző népcsoportokra és kulturális örökségre⁴ kiterjedő, „házához való hűség” kifejezésének is felfogható. A viseletekről a bálón készült fényképek az ezredvégi kiállításon is láthatók voltak (Halasy 1989: 306).

Lázár István, aki 1889-től volt tanára, majd 1909-től 1915-ben bekövetkező haláláig igazgatója a kollégiumnak, a Nagyenyed környéki falvakban gyűjtött néprajzi és népnyelvi anyagot. *Alsófehér vármegye magyar népe* (1896) című tanulmánya az *Alsófehér vármegye monográfiája* 1/2. kötetében, szász és román néprajzi tanulmányokkal együtt jelent meg (Lázár–Weinrich–Moldován 1899). Lázár István hasonló című felolvasást

⁴ Herrmann Antal munkatervének egyik pontja, amit bemutató egyetemi előadásán ismertetett: „»Erdély a néprajz klasszikus földje«, ahol különböző kultúrák élnek együtt, amelyeket tanulmányozni kell” (Kós 1989: 185).

tartott 1903-ban az Országos Református Tanáregyesület enyedi kollégiumban tartott közgyűlésén.⁵ A tanáregyesület évkönyvének beszámolója szerint: „Lázár István szellemes előadása mindvégig lebilincselte a hallgatóság figyelmét” –, amelyben a főleg kálvinista nép körében, Miriszlón és Medvesen gyűjtött anyagát ismertette. Előadásának *Az iskola és etnográfia* alfejezetében írta: „Az iskolában pedig lásson a gyermek jó példát maga előtt abban, hogy szeresse a maga fajtáját; büszke legyen arra, ami benne az erő; s ne szégyellje azt, ami benne a gyengeség.[...] Ismerje és becsülje meg a népben az igazi nemzetfenntartó elemet; becsülje meg a földművelő munkáját, melyben övéi is verejttékkel és sok önmegtágadással küzdöttek az ő javáért” (Lázár 1903: 115). A felolvasáshoz hozzászóló tanárkolléga, Váro Ferenc emlékeztette a résztvevőket az előző évi közgyűlés javaslatára, hogy kimondják, hogy „a tervezett vándorgyűlései[k] alkalmával mindig gondot kíván[na]k fordítani az illető iskola vidéke köznépeinek megismerésére és másfelől figyelmet az iskolánk a nép megbecsülésére, a nép iránti szeretet ápolása körül felmutatható eredményeire” (Váro in: Lázár 1903: 117). Így határozatot hoztak, hogy e cél megvalósítása érdekében lépéseket tegyenek. Veress Gábor nagyenyedi tanítóképzői zenetanár és zeneszerző szintén ekkoriban közölt tanulmányt *A székeleyek zenéje* címmel (Veress 1905), és pár évvel később jelent meg dr. Szilády Zoltán, az ugyanott tanító zoológus tanár írása Miriszló tárgyi néprajzi gyűjtéséről (Szilády 1908).

Lázár István a diákságot is bevonta gyűjtőmunkájába (Lázár 1896: 470), s egyébként a kollégium jelentős néprajzi gyűjteménnyel is rendelkezett, ahová a diákok ajándéktárgyakat hoztak.⁶ A diákság mozgósítására

⁵ A „filozófus püspök” Bartók György, tiszteletbeli tag a közgyűlést üdvözlő lelkes szavai: „Méltóztassanak kutatni, kérdezősködni ezen a vidéken, mindennütt azt fogják mondani, hogy ez az iskola volt az, amely a nemzet szellemi népvándorlásának helye s irányítója, a leghatalmasabb eszköze vala. Azok jöttek ide a nép fiai közül, akik lelki táplálék iránt éheztek, kik szomjúhozták az igazságot, kik erőt és kedvet éreztek magukban a nemzeti élet munkásai sorába állani, életüket a nemzeti feladatok szolgálatára felszentelni” (Lázár 1903: 22–23).

⁶ A gyűjtemény Elekes Károly tanár gyűjtésével az 1900-as évek elején létesült, a kezelője 1905-től dr. Szilády Zoltán volt. A kollégium értesítőinek adatai szerint a néprajzi gyűjteménybe 1910-ben 348 tárgy érkezett, ekkor a leltár összesen 1080 db, 503 magyar, 469 hazai nemzetiségi, 108 külföldi tárgyat tartott nyilván (Értesítő 1910-1914). A gyűjtemény 1937-ben 1200 tárgyat tartalmazott, a kollégium egykori diákjának, Fenichel Sámuelnek Új-Guineából hazaküldött tárgyaival együtt (Vita 1937).

már jóval korábban sor került: „Szabó Sámuel volt az első, ki megpróbálkozott tanítványai bevonásával a népköltészeti gyűjtőmunkába. Előtte járt Gáspár János, akinek nagyenyedi kísérlete minden bizonnyal példaképül szolgált az egykori enyedi diáknak” – állapítja meg Olosz Katalin, aki kitarító kutatással találta meg és filológiai pontossággal rendezte és értelmezte az 1863 és 1884 közötti, a mindmáig elveszettnek hitt marosvásárhelyi és kolozsvári gyűjtések folklórananyagát (Olosz 2009: 123). Szabó Sámuel 1864-ben felszólítást készített a gyűjtés elősegítésére (*Rövid utasítás tájékozással honismereti adatokat gyűjtők számára*), amelyben kiemeli: „Miként egyesre nézve az önismeret, úgy egész nemzetre nézve legfontosabb a minden oldalú honismeret! Az egyén csak úgy érzi saját becsét és hiányait, ha lelke mozzanatait különböző viszonyok közt tanulmányozá; a nemzetet is csak részletes honismeret vezeti ezen célhoz, melyhez eljutva: a legerősb, legingatatlanabb honszeretet alapjait veté meg.”⁷

A református kollégiumokban mindig fontos tanítóképzés nagyenyedi története 1858-tól napjainkig jól feltárt (Bakó 2009; Kováts-Németh 2018). Szakál János ismerteti Szónyi Pál *A Pesten felállítandó protestáns preaparandia terve* címmel 1846-ban megjelent, de soha meg nem valósult tervezetét, amely az elemi, majd nyelveket tanuló évek után már *népismeretet* is tartalmazott volna egyéb tantárgyak (földrajz, történelem, matematika) mellett (Szakál 1934). Valójában csak az I. világháború után tűnt fel a néprajz is tantárgyként a gyakorlati oktatás keretében.

1920-ban a *Néptanítók Lapjában* Solymosy Sándor, Viski Károly, Szendrey Zsigmond rövid módszertani cikkei jelentek meg a néprajzi gyűjtések tanítók közötti serkentése céljából. A Magyar Néprajzi Társaság a gyűjtők számára készült *Tájékoztatójának* bevezetésében olvasható: „A folklóre anyagtömege lelki kincsek lévén, tudományos vizsgáló módszere csak pszichologiai lehet és pedig az ú. n. tömeglélektan törvényeit alkalmazza” (Solymosy 1920: 5). Ugyanitt Herrmann Antal így tiszteleg a tanítóság előtt: „Az a tanító, aki előtt a nép érzéseinek, gondolkodásának és egész életfolyamatának módja olyan, mint egy tisztán átlátszó üveglap, az

⁷ Pontokba szedve: 1. Földtani viszonyok, 2. Források, folyóvizek, 3. Népeesség, nemzetiesség, vallás, 4. Nevek, határrész, szőlők, 5. Népviselet, szokások, babonák, népdalok, régi várrom, régiségek, régi könyvek, iratok, templom, híres ember, sírok, 6. Tagosítás, vetésforgás földek termékenysége időjárás, állattartás, kereskedés, 7. Gyárak vannak-e, iparág, kereseti forrás, kézipar növényhasználat, 8. Közlekedési utak minősége.

aztán a néplélek eszményi jelenségeiből: költészetéből, művészetéből, az erkölcsi világrendről való felfogásból nyerheti azt a nemes fémet, azt az amalgámmá szilárdult híg ezüstöt, amelyet az általános műveltség és emberi közösség aranykeretébe foglalva a nép elé tarthatunk...” (Herrmann 1920: 9).

Úgy tűnik, hogy a 20. század fordulója körül, majd az azt követő évtizedekben az Enyeden élő, a Bethlen kollégiumhoz valamiképpen kapcsolódó tanárok, értelmiségiek érdeklődésének körébe kerülhettek „népi” és „népszolgálati” témák.

Berde Károly orvos-etnográfus

Berde Károlynak az 1940-ben megjelent alapvető néprajzi munkája – *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban* – mellett egy 1943-ban megtartott előadása a *népi gyógyítás ősi elemeiről* (Berde K. 1944a) és a régi *kolozsvári kuruzslókról, boszorkányokról* (Berde K. 1944b). Egyéb orvostörténeti munkája és intézményszervező munkája is ismert (Szállási 1992); tankönyvszerző és igen gazdag szaktudományi publikációval rendelkezik. Berde Károly 1942–1944-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának megválasztott elnöke (titkár Krampecher István, jegyző Ujváry Imre volt); 1940–1941-ben az egyetem orvoskari dékánja. Az orvosképzésben ma is példaképként állítják (Takács 2015). Czimmer Anna szegedi tanítványának, akire maga is hivatkozik, szintén megjelent értékes népi orvoslás tanulmánya (Czimmer 1983). Mindezekon túlmenően Berde Károlynak jelentős kéziratos hagyatéka maradt. Az I. világháború idején a galíciai, majd a déltiroli fronton naplót vezetett a végzett orvosi munkáról és a katonai eseményekről (30 napló és két betegnapló), de lejegyzett filozófiai gondolatokat, készített földrajzi, irodalmi és néprajzi leírásokat is (Dezső 2015: 85–86). Gazdag folklórananyagot tartalmaz az az 500 oldalas, kétkötetes kézirata, amelyet Rancz-Gyárfás Zsuzsanna rendezett, dolgozott fel és jelentetett meg *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből* címmel (Berde K. 2005).

A népi dermatológiában Berde az addig publikált anyagot dolgozta fel néprajzi és orvosi szemlélettel, mint később gyűjtőmunkáikban Vajkai Aurél (Vajkai 1943), Grynaeus Tamás (Barna – Kótyuk 2013: 163–176)

és Oláh Andor (Oláh 1986) is teszik, azonban a boszorkánypererek oklevéltára és Pápai Páriz Ferenc munkája képezik elsődleges forrásait (Berde K. 1940: 3). Erre a munkára napjainkban is „kitűnő összefoglalásként” tekintenek, amelyben sikerült „az akkor rendelkezésre álló adatok legjelentősebb részét rendszereznie és felsorakoztatnia”, sőt az utóbbi években megjelent munkák „minden kiválóságuk ellenére nem érik el [...] könyvének részletességét, adatgazdagságát” (Kicsi 2002: 178). Csak példaként említve, újabb adatokkal egészítik ki (Tánczos, elemzi a népi betegség-szemlélet Berde által megfigyelt ok- és tünetközpontú megkülönböztetésének érvényét, megfigyeléseit felhasználják a paraszti tisztálkodás vizsgálatához (Kicsi 2002; Juhász 2006), feldogozták a boszorkánypererek írásos anyagának gyógyító ráolvasásait (Pócs 2014; Ilyefalvi 2014). Berde egyik következtetése szerint a népi gyógyászatban „tisztán kinyomozható, lélektani alapon nyugvó rendszer van és jól körülhatárolható elvek uralkodnak” (Berde K. 1940: 293).

Berde Károly a nép fogalmát is szellemiségi, lélektani fogalomként kezeli, s mint városi folklórgyűjteményéből nyilvánvaló, nemcsak falusi, gazdálkodó, városszéli embereket, hanem a városlakó értelmiséget, a nagy műveltségi tudóst vagy arisztokratát is beleérti (Berde 1940: 5). Rancz-Gyárfás Zsuzsanna a „végtelenül gazdag” témájú folklórananyag⁸ feljegyzéseinek motivációs hátterét keresve, Lázár István könyvének feltételezhető ismertségén és a tanári hatásokon túl hangsúlyosan utal a Bethlen kollégiumnak Berde Károly által 1909-ben, az önképzőkör újjászervezésének 50. évfordulójára szerkesztett *Emlékkönyvére*. Rancz-Gyárfás *Nagyenyed szellemi néprajzához* (Berde K. 2005) írt igen tartalmas bevezetőjében részletesen kitér az Emlékkönyv egyik tanulmányára, amelyet egy Budai Domokos nevű diák írt *A magyar legény népdalainkban* címmel, s idéz is belőle egy „nemzetkarater feltáró” részletet. Ez így hangzik: „Ha egy idegennek, ki népünkkel nem érintkezett, kezébe adnánk ezeket, biztos fogalmat alkotna megának e dalok alapján az egész nép jelleméről, tulajdonságairól. [...] Mert valamely nép jellemét a népdalok ismerete nélkül nem lehet biztosan ismerni. Olyanok dalai, mint ő maga, ahol még

⁸ A „részben rendezetlen, adattárnak tűnő” (Rancz-Gyárfás 2005: 32) anyag feltűnő mennyiségét nézve, az nyilvánvalóan nem valamiféle írási kényszer hatására jöhetett létre, hanem a lelki egészségét szolgáló naplóírási szokásnak köszönhető, amelyre a tanárok, a szülők a serdülőket rávezették.

érintetlenül, idegen befolyások nélkül maradt meg” (Rancz-Gyárfás 2005: 36). Berde Károly indíttatásai közé a diákok népi kultúra iránti általános vonzalmát is beszámíthatjuk. Feljegyzéseiben a másoktól gyűjtött anyag mellett bőven akadnak gyermekkori emlékek, hétköznapi tevékenységek leírásai, a nagyenyedi református temetés, tájszavak, mondókák, szólások, nyelvbotlók, találósok, növények, állatok népi elnevezései, ijesztők, káromkodások, anekdoták ismert polgárokról, kétértelműségekre épült paródiák, viccek. Berde mindent, a „trágár, ocsmány versikéket”, szavakat is feljegyzett. A gyűjtő felismerte ezek funkcióját; szellemi néprajzában „a tudomásul vételben érezzük ennek legnagyobb jelentőségét” – állapítja meg kéziratainak rendezője (Rancz-Gyárfás 2005: 61).

Írás és folklór: Berde Mária

Életrajzi adataiban nincsenek fogódzók, amelyek néprajzi kutatások, tepermunka, forrásfeltárás huzamos folyamataira mutatnának (Molnár 1986). Kivételes tehetsége teljes odaadást igényelt írói tevékenységének kibontakoztatásában, amelyet irodalomszervező és tanári feladatok egészítettek ki, miközben gyenge egészségével a történelmi sorsfordulók kihívásait is viselnie kellett. Elsősorban az erdélyi, de részleteiben a magyarországi irodalomtudomány is számba vette munkásságát. Kiemelkedik a rendszerváltást követő időszak, amely a vallásos, polgári, középosztálybeli, értelmiségi karakteréből fakadó érzelmvilágát visszaillesztette a szaktudomány körébe, helyreállítva a marxista irodalomtudomány kirekesztő értékelését. Ha életrajzi adatait vizsgáljuk, talán az enyedi iskolaévek azok, amelyek a már akkor működő önképzőköri munkák folklórfeltáró folyamataival a korszellem jegyében közel viszik Berde Máriához a „nép” fogalmát, és ezzel a nagyenyedi Bethlen kollégium „nemzetépítő” folklórgyűjtő diákprogramját. Munkásságát kell tehát faggatnunk és vizsgálnunk, hogy megpillanthassuk azokat a képeket, amelyek megmutathatják érdeklődését és szociális érzékenységét a népélet irányába történő adatgyűjtési, feltáró munkák során.

Korán megmutatózó versírói készsége kisiskolás korából már ismert. Költői erényei az „enyedi kohóban” (Vita 1983: 232–243) formálódnak, és a prózaírói alkatát is meghatározó líraisága is innen ered. *Enyedi emlékek* című verse, amely 1928-ban marosvásárhelyi tanársága idején jelent

meg „Áprily Lajos szomszédunknak” dedikálva, érzékelteti egykori kötődésének erejét és szellemét: „... Láttam már a tengert, hol kékebb az égnél [...] / De a mandulafát, amikor magában / Áll az Órhegy–aljban, halavány ruhában – / De a szellőt, mely a temetőhegyekben / Gyantaport lehel fel borostyánrügyekben – / De a nótát, amit madármódra, nyersen / Szőlőmetsző lányok búgnak ezer versen – / De a tavaszidőt, ahogy ott kinyílik: Mindenüvé vittem – elviszem a sírig” (Berde M. 1970: 210). Az érzést, az *enyedi szemmel* erejét önéletírásában is olvashatjuk: „Valaha vallomást tettem Enyed mellett »Enyedi emlék« című versemben. Korrajzommal aztán évtizednél hosszabban tartó igyekezettel bizonyítom nevelő városom iránt való hű ragaszkodásomat, szeretetemet. Legyen tanú a regény a vers mellett, igazolja őt, hogy amit akkor egyetlen sóhajtásba foglalhattam bele, az lelkem számára valóban egész világot jelent – Kolozsvár, 1947 tavaszán, R. Berde Mária” (közli Győrfi 2017).

Lírájában fel-felbukkannak népeleti tények, képek, zsánerképek, mint az Útravaló ének. Csüggedt fecskéknek című versében: „Akik már zsendülőben felfigyeltünk, / – Dajkánk mesélt s szenesvizet vetett, / Hogy a lidérckocsit elhesegesse, / Mint légycesapóval mázsás végzetet – / Kik homlokunkon szénnel vont keresztrel / A mesék bársonypaplana alatt ...”. A táj képe, a tájban a falu, az ember jelentették a közelítést a néprajzi ismeretek felé, Mária verssorai Amál tájképeihez, színvilágához kapcsolhatóak, talán a kapcsolat fordítva is lehetséges, a korai, 1909-ben keletkezett vers is hathatott a festői ihletre: „Búcsú ... Ködökben alvó, kék falucskák. / Imbolygó, szőke, kék vizek: / Várnak rám fényes széles utcák, / Káprázatok, csudás színek ... / az utolsó versszak: Lelkem bús sejtések befuták, / Hogy egyszer én még megjövök: / Elétek térdelni falucskák, / Belétek sírni, kék ködök.”⁹ (2. kép)

A müncheni mindennapok Amállal, majd a tüdőbetegségből gyógyulása Svájcban a magyar művészvilág európai tanulmányainak, útjainak, alkotó munkájának sorához illeszkedik. A két Berde-lány a nyugat-európai kultúraváltást tapasztalta meg, amelyben kiemelkedett a női alkotók új világa; a dolgozó, alkotó, önálló nő mintája az erdélyi, magyarországi közege is ennek nyomán bontakozik ki. *Találkozás* című versében a vidéki

⁹ Berde Amál cikke a *Keleti Újságban* megfogalmazza a népművészetről alkotott fogalmi rendszerét, amelyben a lélek jelenléte képezi a művészi erőt, a festő elbeszéli a képeinek háttérét jelentő népművészet jelentőségét az erdélyiség fenntartásában (Berde A. 1939).

leányka találkozik a jelen bátor hölgyével (sajátos „hasonmás” élmény): „S örvend, hogy arca már nem halovány, / Hogy divatos lett, kacagó, vidám, / Nekem pedig könnyem pereg le halkan, / – Ó az szeretnék lenni, aki hajdan ...”.

Berde Mária hatalmas irodalmi munkássága prózában teljesedik ki, s ezzel a jelentős művészi alkotók sorába emelkedve a „népszolgálat” ügyében nem a népi kultúrát kereső, befogadó, hanem az azt fejlesztő, tanító, képző tevékenysége válik meghatározóvá; mint nagyrabecsült tudós és tanár él és dolgozik. Elbeszélő művei között a jelentősebb regényekben mégis megjelennek a néplélek, a népi világok rajzai, amelyek ugyan csak árnyalatok, sejtések, de talán mégiscsak a társadalmak peremére vagy aljára jutott falusi, kisvárosi, városi rétegek megismertetését és felemelését szolgálják.

Munkásságának harmadában–felében kiemelkedő és sikeres regénye, a *Földindulás* című családrégény (Berde M. 1930) társadalmi–történelmi tabló az erdélyi földbirtokosság tönkretételéről, amely természetesen csak a történetek peremén mutatja meg a birtokosok közelében élő szolgáltatókat, ezen a szűk részen láthatunk csak népi, népies elemeket, mozzanatokot. „A földreformban az áldozatok magyarok, s a reformot idegen impérium hajtja végre a maga földtelenjei javára. [...] Berde Máriának sikerült e művészi alkotásban indulatmentesen szimbolizálni az erdélyi magyarság korabeli történetét,[...] szoros fegyelmet tart mondanivalójával szemben” – írja Schöpflin Aladár (Schöpflin 1936; RMIL 1981). A földviszonyok szimbolikus átalakításának regénye a *Földindulás*. Lírai képeiben feltűnnek folklorisztikus elemek: „virágos grupp kevés zöldjével és lángoló virágpazarlásaival némely rikító varrottásra emlékeztettek.” E széteső társadalomrajzban valamennyi szereplő halvány és elesett, így a szerephez jutó szolgáltatók is. A birtokos osztály életmódja, ízlése, tárgyi világa páratlan részletességgel, gondos nyelvi megoldásokkal bemutatva szociológiai, mentalitástörténelmi értékkel is bír. „Higgadt és kulturált stílusú, tudatos felépítésű társadalmi regényében, a *Földindulásban* az erdélyi dzsentri háború utáni pusztulását, végső züllését festi. A néphez való közeledést, valamint a román polgársággal és értelmiséggel való egyezkedést javallja a lecsúszás orvoslására” – olvashatjuk az irodalmi lexikonban (K. Á. 1981: 211). Mária irodalmi pályájának kiemelkedő fordulataként említik az *Erdélyi Helikonban* megjelent *Vallani és vállalni* cikkét, amely az erdélyi magyar irodalom felelőssé válását, művészi fel-

emelését kínálta orvoslatként a történelmi fordulóra, és amely éles reflexiókkal felrázta a szellemi közeget, vitákat és indulatokat is gerjesztve. Ennek célkitűzésében a lélek magára találása, nemzeti jellegének megerősítése állt.

Teljesebb falusi világot láthatunk, érzékelhetünk az 1934-ben megjelent *Szentségvivők* című könyvében, ahol megrendítő, realista esemény a lelkésznek a távoli faluba való igyekvése az utolsó úrvacsorai készlettel; gyalog, gyermekével, a viharban és a viharos körülmények között a szentségeket elvesztítve érkeznek a haldoklóhoz. A bajt és a tehetetlenséget bemutató írásban fordulatot hoz a lelkész megoldása, a puliszka és a víz felhasználása a rítusban a bor és a kenyér helyett. Az egymáshoz fűzött, az erdélyi sorsfordulat kis napi eseményekben bekövetkező drámáit bemutató fejezetek láttatják meg magas írói szinten a nyers valóságokat, veszteségeket. A bánffyhungyadi istentiszteletről írja: „egybegyűlt nyáj, szorongtak a templomban. A karzatokat feketén lepte be az ifjúság. A magyar ruhás szüzek sűrű rendjei, mint koporsó körül, moccanástalanul ültek az első padsorokban. Szalag helyett sokaknak fekete fátyol volt a pártájára tűzve – a gyászos körülmények, a kántor a rendes kezdőének helyett a Gályarabok Énekét játssza: »Térj magadhoz drága Sion, / Van még neked Istened«...Tompá robajjal felállt a gyülekezeti hangerő. »Azt bünteti, kit szeret, / Másként ő nem is tehet«..... Megeredtek a könnypatakok. Nagy-nagy erő van az együttírásban. A pap a szószékbe lépett és felolvasta az ígét, a kereszt felvételének kötelességéről a magyar nagypéntek gyülekezetének” (Berde M. 1934: 126–127). A falusi, kalotaszegi nagypénteki gyászos istentisztelet vallási-néprajzi képét teszi a sorsvesztés bemutatásának alapjává, keretévé. E regénye közvetíti a református lelkészcsaládok életvitelét, mentalitását, küzdelmeit, a „nyáj és pásztor” – írott ige és elmondott, prédikált tanítások – világának nehéz pillanatait.

Berde Mária *Tüzes kemence* című regénye 1936-ban jelent meg. A hadifogságból hazajött román paraszt a tüzes kemencére ülteti feleségét, aki távolléte alatt hűtlenkedett a szerb hadifogollyal. Az úriasszony tanúja ennek a brutális eseménynek, a maga ítéletét látja ebben, ő is hűtlenséget követett el egyszer férje ellen. A dráma a háború sodrásának sokféle esetéből kiemelkedik a főhős gyerekkori mély szeretete unokaöccse iránt, aki a búcsúzás után meghal a háborúban. Erkölcsi regény, a háború lélektanilag sokkal bonyolultabb, mint erkölcsileg, s erkölcsi élre állítása a kellenél jobban leegyszerűsíti – írja a regényről Schöpflin Aladár. A

„néprajz” felé közeledés itt is egy falu megjelenése a tájban: „Eső utáni, puha úton hintáztunk, kék káposztaföldek, dúsan indázódó dinnyések között, egyetlen falucskát érintve, ahol a zsupos házak verandáiról muskátlik rikítottak, s az út menti sekély vízárókban sárga pelyhű rucák, faközöld libapipék és félmeztelen gyermekek tapicskoltak. Minden boldog felszabadultságban lihegett. A ruhakorctól való paraszti megkönnyebbülést mi a lelkünkön éreztük” (Berde M. 1936: 12). A kollégiumi környezetben megjelenő falusi asszony, a takarítónő leírása, bemutatása feltárja az író nő demokratizmusát: „A csigalépcsőn meztlábás friss topogás verődött, egy sárga kendős, szikár szép tatárfej ötlött be az ajtónyíláson. A kalotaszegi Perzsi szolgálóé, aki bizalmasan jelentette, hogy két kisasszony keres engem” (Berde M. 1936: 10). Hasonló demokratizmust érezhetünk a birtokon álló zsellérház bemutatásánál, amely a ház és berendezésének néprajzi leírása is lehetne: „Pedig a ház jóval csinosabb volt, mint az átlagos zsellértanyák. Szép verandás tornác fogta körül, s a pitvaron kívül, amelyben a kéménykas alatt sütökemence meg szabad tűzhely állott, kis kamarája és tágas gerendás első háza is volt. Keskeny, gyékényből font ág, sírolt fenyőfa holmi bútorzata, s kifakult virágos karton függönyök hintáztak meg az ablakon, mikor messze kinyitottunk mindent, hogy a lakatlanság áporodott szagát kikergessük a vályogfalak közül” (Berde M. 1936:83).

Berde Mária közvetlenebb kötődését a népi kultúrához kiadott mesekötetei mutatják. Felismerte a mese és a meseolvasás nevelő, műveltséget emelő hatását (Keszeg 2018), amelyet az életművében három mesekötet is igazolja: *Fótonfót király. Székely népmesék* (R. Berde 1937), *A gyémánt emberke* (R. Berde 1938), *Az árva királyfi*. Erdélyi, székely népmesék (R. Berde 1941). Mivel a kollégium kéziratos mesegyűjtéseit hosszú ideig nem tudták kiadni, Berde Mária vállalta kötetbe szerkesztésüket és kiadásukat a gyűjtést meghirdető Kemény Zsigmond Társaság felkérésére. Berde Mária 1937 és 1941 között három kötetet is kiadott a díjazott pályamunkákból, azután más munkái és egészségi állapota miatt visszaküldte a gyűjteményeket a Társaságnak. A már begyűjtött, kiadásra váró kéziratos szöveges anyag feldolgozását láthatjuk e mesekötetekben, amely technika szakirodalmi előzményeit, Kriza János és Benedek Elek szövegeinek összehasonlításával Benedek Katalin mutatta be a polgári mesekönyvek viszonylatában (Benedek 1991). *Az árva királyfi kötet* címlapján Fáy Dezső színes, viseletes leányka rajza (3. kép) és a belső fekete–fehér

ábrák Berde Mária mesekönyvét az 1930–40-es évek irodalmi programjához közelítve, a leányregénynek a nőnevelésben betöltött szerepében értelmezheti. Ezidőben jelennek meg Rolla Margit, Gulácsy Irén, Tutsek Anna divatos leányregényei (Mallász 2009: 218–225). A másik két mesekötet kisméretű, vékony füzet, kevés ábrával, szintén gyermekeknek, ifjúságnak szánt művek, nyolc és tíz mesét tartalmaznak. Kiadói az ifjúság olvasását kívánták általuk előmozdítani. Meseköteteiből kettő a *Magyar népmesekatalógusban* is megjelenik. E két kötet, a benne foglalt mesékkel megfelelt az 1950–1960-as évek népmese fogalmának, filológiájának is (Kovács – Benedek 1987).

Berde Mária mesekönyveit az 1930–40-es évek *irodalmi programjához*, a leányregénynek a nőnevelésben betöltött szerepéhez is kapcsolhatjuk, a címlap- és belső illusztrációk fiatal női olvasókat, diákokat szólítottak meg.

Megemlíthető itt, hogy Berde Mária érdeklődését a népi kultúra iránt Berde Károly népi dermatológiájában történt egyetlen hivatkozása: „R. Berde Mária közlése Nagyváradról” is igazolja, amely ugyan szűkszavú az adatgyűjtésre vonatkozóan, de legalább bemutatja a testvérek közötti diszkurzus meglétét a „népről való gondolkodás, kutatás” kapcsán (Berde K. 1940: 393).

Berde Mária mesekiadványai megjelenésének ideje a professzionizálódó mesekutatás idejére esik. A harmincas években megjelenő *A magyarság néprajza* (1933–1937) második két kötete önállóan mutatja be a szellemi néprajz, folklór kialakulásának klasszikus folyamatát és rendszerét. Szerzői az erdélyi Viski Károly, valamint Solymossy Sándor egyetemi tanárok Budapesten és Szegeden; a mese fejezet írója Berze Nagy János, Kolozsváron és Nagyenyeden dolgozott, és Szendrey Zsigmond, aki Nagyszalontán éveken át végzett néprajzi gyűjtést a Folklore Fellows (FFC) számára. A harmadik kötet fejezetet szentel a népnyelvi gyűjtés kérdéseinek (*Magyarság Néprajza III. Szellemi néprajz* 397–472), mégpedig a néplélek szemléletével kiegészítetten. A mese fejezetének (255–327) jegyzeteiben nagy súllyal szerepelnek az erdélyi mesegyűjtések, Lázár István, Kriza János, Erdélyi János, az MNGY, az *Ethnographia*, a *Magyar Nyelvőr* köteteiben elhelyezett székely és más erdélyi mesék, melyeknek előzménye a kollégiumok gyűjtőmunkája volt, és amely éppen Nagyenyeden halmozta fel a 19. század második felében a folklórgyűjtéseket.

**Népeleti képek festője, népművészeti írások szerzője:
Dóczyiné Berde Amál**

A Berde nővérek kivételesen erős kapcsolatban éltek, melyet talán a tehetség alkotó nők azonos gondjai, törekvései, lehetőségei értelmeznek. Az impériumváltás után mindketten Erdélyben maradtak, résztvevői és alakítói lettek az erdélyi megváltozott életvilág eseményeinek, mindennapjainak, mindketten erősen őrizték enyedi életszakaszuk, diák- és tanáréveik értékeit, emlékeit, szellemét. Berde néni, ahogy Nagyenyeden ismerték és szólították, három gyermekét egyedül nevelte és emelte értelmiségi pályákra. Ezek is magyarázzák Mária és Amál szoros kapcsolatát életükben és haláluk után. A tehetséges nővéreknek szánt emlékkiállítások kettejüknek állítottak emléket (Tehetségünk... 2018), a kiállítás főfeliratával is: „Aki a múltat és lélektörténetet egységbe foglalva nagyon erősen akar élni, telepedjék meg Enyeden”. 2011-ben gyermekkoruk és lelkész édesapjuk falujában Kackón a református templomban elhelyezett emléktáblán a két leányról emlékeztek meg: „Néném lett az ecsetnek, én pedig a szavak muzsikájának a szerelmese.” (4. kép)

Murádin Jenő művészettörténész ünnepi előadásából idézett megállapítás: ”bár manapság nem éppen »divatos« az a fajta festészet, amelyet Berde Amál képviselt, egy esetlegesen létrejövő, a magyar néprajz és népművészet képzőművészeti vonatkozásait bemutató gyűjtemény összeállítása elképzelhetetlen lenne az ő munkái nélkül” (idézi Ferencz 2011: 1–2).

Berde Amál a szóbeliségben megőrzött emlékek szerint, mikor még Enyeden laktak, Torockóra, mikor már Kolozsváron, Kalotaszegre járt ki festeni, lovasszekérre felrakva festő eszközeit, addig ment, amíg megfelelő látványra, jelenetre nem talált. Remek természeti tájképek, faluképek, életképek igazolják a romantika „vándorló szekerező” munkamódszerét. E két táj a Millenniumi Kiállítás idejében vált a művészek kedvelt nyári telephelyévé. Csenedesebb munka volt, ha portrét készített, meghívták, vendégül látták, akár Budapesten is, híre, mint női festőé, gyorsan terjedt. (5. kép és 6. kép)

Festőművész pályájáról monográfia nem született. Münchenben a Debsitz iskolában tanult, Kolozsváron Ács Ferenctől, több nyáron át a nagybányai szabadiskolában Thorma Jánostól és Réti Istvántól. Munkáiról Makkai Sándor írta az 1926-os kiállítás megnyitóján: „Nagy változa-

tosság a témákban, egyszerűség a formákban, egységesség a színekben, a lényegretörő és lelket kifejező természetszemléletre törekvés a koncepciókban: íme legfőbb jellemvonásai művészetének, mely sok küzdelem, tanulás hatásszövedékén át végre is önmagát, a saját lelkét akarja adni egész bátorságában, őszinteségében” (Makkai 1926: 107–108).

Írt a népművészetről valamint néhány színdarab szerzője is volt. Számkra a népművészetről szóló írásai fontosak, értelmezik az 1930-as évek vitatott népművészeti mozgalmait, és megmutatják a sajátos erdélyi szellem megjelenését, a népművészeti szemlélet lassú átalakulását. Írása-it kiegészítik kéziratos mesegyűjtései, amelyek az MTA Néprajzi Kutatóintézetében található két kéziratos színművel kiegészítve és bőségesen illusztrálva¹⁰; két rövid meseközlése (*A kalotaszegi asszonyról, Valkói Ilona*) is ismert. Berde Amál írásait festői munkássága erősíti, folyamatosan látja és láttatja a falvakban a változásokat, a népművészeti munkák eltűnését, a piaci áruvá válását övező történelmi akadályokat. Festészetének célja a jó, a mintaszerű falusi élet felmutatása. Murádin Jenő a Berde Amál művészetében kiemelkedő sajátosságnak látja a népművészeti tematika jelenlétét, sőt a festőművész magára találásának elemeként értelmezi e műveit, s egy 1971-ben lejegyzett beszélgetésükből idézi: „Kolozsvárra jöve találtam rá arra a virágos mezőre, amit Kalotaszegnek neveznek. Azóta összetartozónak tekintem magam ezzel a vidékkel. Sokan festettek itt előttem; a régiek közül még Körösfői-Kriesch Aladárt is ismertem. De a felfedezésért magamnak is meg kellett küzdenem. Megfestettem minden munkájukat, szokásaikat a kendertilólástól a lakodalomig. Együtt voltam velük örömeikben, és jólesett, ha megosztották velem bánataikat is” (Murádin 2003: 17). (7. kép és 8. kép) Berde Amál tudatosan vált „az etnográfikus festészet művelőjévé”, s amint Murádin Jenő megállapítja róla: „E törekvésében az erdélyi festők között korántsem volt egyedül, ám javára írható, hogy tárgyhoz kötöttségében is ragaszkodott az oldottabb festőiséghez” (Murádin 2003: 17).

Kiemelésre érdemes Dóczyné Berde Amál írása, amely az Unitárius Nőszövetség ülésén hangzott el, és a *Keresztény Magvetőben* jelent meg 1931-ben, *Hol kapcsolódik életünkbe a népművészet?* címmel. Az álla-

¹⁰ Berde Amál gyűjtése az MTA Néprajzi Kutatóintézet archívumában 648. sz. alatt található: Amit a nép mesél (feldolgozott népmesék) + 2 színjáték. 118 lap, 29 db. illusztráció + 2 levél (Ortutay Gyula ajándéka). Keszeg Vilmos szíves közlése nyomán.

potrajz lehangoló: „Nem tagadható le, hogy a népművészetünk beteg. Ez a betegség azóta kezdődött, mióta a nép nem önmagának dolgozik. A háború ezt az állapotot két végleten súlyosbította: a pénzzel és a nyomorral.” Javasatai között a legfontosabb: ha az elit kultúráját a népnek az iskolában kötelező átvennie, akkor az elit is ismerje meg a nép kultúráját. „Önmagunkat kell előkészíteni arra, hogy megértsük a szellemet, melyben népünk alkot. S ezt követőleg felvevői, fogyasztói kell legyünk a feleslegnek, melyet ő saját szükségletén felül kitermel. Ezzel nem követünk el erőszakot az ízlésünkön, hiszen a háború utáni romantika a művészetben a primitivizmus lett. A legmagasabb művészetnek is a nép egyszerű motívumai váltak mozgató erőivé” (Dóczyiné Berde 1931: 277). (9. kép)

Irodalom

Arany László (szerk.)

1888 *Arany János hátrahagyott versei*. 1. köt. Ráth Mór, Budapest.

Bakó Botond

2009 A nagyenyedi tanítóképzés. In: Szabó Kálmán Attila (szerk.): *Az erdélyi magyar tanító- és óvóképzés évszázadai 1777–2000*. Marosvásárhely, Mentor, 382–443. (2. javított és bővített kiadás)

Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.)

2013 *A test és lélek orvosai. Grynæus Tamás emlékkönyv*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 163–176.

Benedek Katalin

1991 Polgári mesekönyvek parasztság képe (Magyar mese- és mondavilág, Ezer év meseköltése Meséli Benedek Elek) In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 135–193.

Berde Károly

1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Orvosi Könyvkiadó, Budapest.

1944a A népi gyógyítás ősi elemei. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 88–99.

1944b Régi kolozsvári kuruzslók és boszorkányok. *Kolozsvári Szemle* III. (1) 32–33.

- 2005 *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870-1920-as évekből.* Összeállította és a bevezetőt írta Rancz-Gyárfás Zsuzsanna. Mentor, Marosvásárhely.
- Berde Mária
- 1930 *Földindulás.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár. (Új kiadás: Kráter Kiadó Pomáz, 2010)
- 1934 *Szentségvivők.* Erdélyi Magyar Írói Rend, Oradea Mare–Nagyvárad.
- 1936 *Tüzes kemence.* Nyugat Kiadás, Budapest (új kiadás: Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, előszó: Molnár Szabolcs, 1985)
- 1970 *Versek – Műfordítások.* Kriterion, Bukarest.
- Berde Mária, R.
- 1931 Enyed. *Erdélyi Helikon* (6) 428–437, (7) 560–571, (8) 638–650.
- Berde Mária, R. (összeállította)
- 1937 *Fótonfót király. Székely népmesék.* Ágisz, Braşov–Brassó.
- 1938 *A gyémánt emberke. Székely népmesék.* A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Iratterjesztése, Oradea Mare–Nagyvárad.
- 1941 *Az árva királyfi. Eredeti székely népmesék.* Illusztrálta Fáy Dezső. Atheneum, Budapest.
- Czimmer Anna, Greszné
- 1983 Babonák, ráolvasások. Adatok Gombos néprajzához. In: Jung Károly (szerk.): *Jugoszláviai magyar folklór.* Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutató Intézet, Újvidék, 236–243.
- Dezső Krisztina
- 2015 Egy csapatorvos hétköznapijai az első világháborúban. *Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* VI. (11) 85–125.
- Diriwachter, Reiner
- 2004 Völkerpsychologie: The synthesis that never was. *Culture and Psychology* X. (1) 85–109.
- Dóczyiné Berde Amál
- 1931 Hol kapcsolódik életünkbe a népművészet. *Keresztény Magvető* LXIII. (6) 277–283.
- Dúll Andrea
- 2017 *Épített környezet és pszichológia – A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálatai.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest. (http://reald.mtak.hu/996/32/dc_1358_16_doktori_mu.pdf, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Dúl Antal

1988 A hely géniusza – a géniusz helye (Hamvas Béla nemzetkarakterológia). In: Hamvas Béla: *Az öt géniusz. Életünk Könyvek, Budapest, 169–176.*

Ferencz Zsolt

2011 Berde Mária és Berde Amál emléktábla avatás Kackón. *Szabadság*, 2011. május. 6.

(<http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PMainArticleScreen.vm/id/2890>, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Gaal György

2007 Bartók György, a filozófus püspök halála centenáriumára. *Református Szemle* C. (6) 1327–1351.

Gombocz Zoltán

1903 *Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplelektanának ismertetése.* Budapest, Athenaeum (Új kiadás: 1997)

Gyórfi Dénes

2017 „Régi dal, régi dicsőségről”. *Cikkek, tanulmányok Nagyenyed és Erdély örökségéről.* Kolozsvári Művelődési Egyesület, Kolozsvár.

2018 Kevésbé ismert adatok Berde Mária, Berde Amál és Berde Károly szellemi arcképéhez. *Szabadság* 2018. jún. 18. (<http://szabadsag.ro/-/kevesbe-ismert-adatok-berde-maria-berde-amal-es-berde-karoly-szellemi-arckepehez>, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Gyórfi Dénes (vál.)

1995 *A Bethlen Kollégium emlékkönyve.* Nagyenyed – Kolozsvár – Budapest.

Halasy Márta

1989 Népviselet úri és polgári használatban. *Ethnographia* C. (1–4) 303–312.

Hála József

2000 Herrmann Antal és Jankó János mint turisták. In: Balázs Béla – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* ELTE BTK, Budapest, II. 731–753.

Hamvas Béla

1988 *Az öt géniusz. Életünk Könyvek, Budapest.*

Herrmann Antal

1910 Bálint Benedek és a székely népművészet. Kézdivásárhelyi Székely Társaság, Kézdivásárhely.

1920 A néprajz és a néptanító. *Néptanítók Lapja* 53. (44–46) 8–10.

Hunyady György

1997 A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. Új Pedagógiai Szemle XLVII. (10) 45–59.

Ilyefalvi Emese

2014 „Ebszar, Kutyszar, semminek tartom, meggyógyítom...” In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép–Kelet–Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 411–453.

Jankó Ferenc

2000 A hely szelleme, a településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom* XVI. (4) 39–62.

Józsa Miklós

2009 *Enyed, a kiapadhatatlan kútfej*.

(<http://www.nagyenyed.ro/enyed-a-kiapadhatatlan-kutfo/>, utolsó letöltés: 2009.03.03.)

2011 Áprily-émlékek Nagyenyeden.

(<http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PArticleScreen.vm/id/65865>, utolsó letöltés: 2009.03.03.)

2012 A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldig. *Erdélyi Toll* IV. (1) 9–23.

Juhász István

1979 Diákélet a Bethlen Kollégiumban. In: Juhász István – Jakó István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Bukarest, 5–40.

Juhász Katalin

2006 *Meg is mosakodjál – magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Timp Kiadó, Budapest.

K. Á. [Katona Ádám]

1981 Berde Mária. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I. A–F*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 209–213.

Katona Lajos

1910 A népköltés a néplélektan tárgykörében. *Budapesti Szemle* CXLI. 321–351.

Kertész József

1929 *Hazajáró lelkek – Nagyenyedi képek*. Pátria Irodalmi Vállalat Rt., Budapest.

Keszeg Vilmos

2018 Mese, mesemondás. *Romániai Magyar Lexikon*. (<http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=31>, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Kicsi Sándor András

2012 *Túrömfű és jajlapim. Tanulmányok a betegség és az elmúlás témaköréből*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

Kondé Zoltán – Szabó Gergely – Dósa Zoltán

2017 A történelmi/kulturális emlékek konnotatív jelentésmezéjének feltárása implicit módszerekkel. In: Kondé Zoltán (szerk.): *Történelmi emlékezet és implicit nemzeti preferenciák. Az implicit megközelítés lehetőségei az identitás-releváns történelmi/kulturális ismeretek emlékezeti szerveződésének vizsgálatában*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 39–56.

Kós Károly

1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. *Ethnographia* C. (1–4) 176–188.

Kovács Ágnes

1972 [Ism.] *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék Kolumbán István gyűjteményéből*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Olosz Katalin. Kriterion, Bukarest. *Ethnographia* LXXXIII. 413–415.

Kovács Ágnes – Benedek Katalin (szerk.)

1987 *Magyar népmesekatalógus 1. A magyar állatmesék katalógusa. AaTh 1–299*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Kovács-Németh Mária

2018 A nagyenyedi református Bethlen-kollégium tanítóképző-intézete 1858–1929. In: *A SJE X. Nemzetközi Tudományos Konferenciája, X. Medzinárodná vedecká konferencia UJS*, Komárom, 62–78.

(http://selyetudkonf.ujs.sk/files/zbornik2018/Zbornik_UJS_2018_SJE_tanulmanykotet_teologia.pdf, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Lázár István

1896 Alsófehér vármegye magyar népe. Etnografiai tanulmány. In: Lázár István – Weinrich Frigyes – Moldován Gergely: *Alsófehérvármegye néprajza (Alsófehér vármegye monográfiája I. 2.)* Nagyenyedi Könyvnyomda, Nagyenyed, 465–673.

1903 Alsófehér megye magyar népe (Váró Ferenc hozzászólásával a felolvasáshoz). In: Szabó József, S. (szerk.): *Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1903–1904-ik tanévre. 2.* Csokonai Nyomda, Debrecen, 91–117.

Lázár István – Weinrich Frigyes – Moldován Gergely

1899 *Alsófehérvármegye néprajza. Alsófehér vármegye monográfiája I. 2.* Nagyenyedi Könyvnyomda, Nagyenyed.

A magyarság néprajza I–IV.

1933–1937 *A magyarság néprajza I–IV.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Makkai Sándor

1926 Dóczyiné Berde Amál művészete. Képkiallítását megnyitó beszéd. In: Makkai Sándor: *Aratás. „Kultura” Könyvkereskedés, Lučenec – Lonsonc, 107–108.*

Mallász Rita

2009 Cilike a népnevelő. Női szerepek és identitások hatása Tutsek Anna Cilike sorozatában. In: Varga Virág – Zsávolya Zoltán (szerk.): *Női tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról.* Ráció, Budapest, 218–225.

McCrae, Robert R. – Terracciano, Antonio

2006 National character and personality. *Current Direction in Psychological Science* XV. (4) 156–161.

Merza Gyula

1898 Mít tegyünk a népviseletek megvédése érdekében. *Erdély Népei* I. (4–7) 15–18.

Molnár Szabolcs

1986 *Berde Mária.* Kriterion, Bukarest.

Morelli, Gilda – Chaudhary, Nandita – Gottlieb, Alma – Keller, Heidi – Murray, Marjorie – Quinn, Naomi – Rosabal-Coto, Mariano – Scheidecker, Gabriel – Takada, Akada – Vicedo, Marga

2017 Taking Culture Seriously. A Pluralistic Approach to Attachment. In: Keller, Heidi – Bard, Kim A. (eds.): *The Cultural Nature of*

Attachment: Contextualizing Relationships and Development. Strüngmann Forum Reports vol. 22. Cambridge, MA: MIT Press, 140–169.

Murádin Jenő

2003 Festőnők az erdélyi művészetben. Dóczyiné Berde Amália (1886–1976). *Erdélyi Művészet* IV (1) 12, 14–17.

Musnai László

1936 *Auid – Nagyenyed és református egyháza*. Keresztes Nyomda, Nagyenyed.

Oláh Andor

1986 „Új hold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza. Gondolat, Budapest.

Olosz Katalin

1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék Kolumbán István gyűjteményéből*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Olosz Katalin. Kriterion Kiadó, Bukarest

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője – Szabó Sámuel. In: Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863-1884*. Összegyűjtötte, szerk., bevezető, tanulmány, jegyzetek: Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 15–129.

Pócs Éva (szerk. és bev.)

2014 *Ráolvasások*. Balassi Kiadó, Budapest.

Rancz-Gyárfás Zsuzsanna

2005 Bevezetés. In: Berde Károly: *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 7–11.

Ravasz László

2015 „Népthológia?” *Az Út* [Kolozsvár] 1.(3) 118–119.

Schöpflin Aladár

1936 Tüzes kemence. Berde Mária regénye – Nyugat kiadás. *Nyugat* 11. 382–383.

Schweiger Lázár

1910 Wundt elméletei a művészet és néprajz kapcsolatáról. *Ethnographia* XXI. 90–97, 276–284.

Smith, Robert J.

2008 In defense of national character. *Theory and Psychology* XVIII. (4) 465–482.

Solymossy Sándor

1920 Mi a folklór? *Néptanítók Lapja* 53 (44–46) 4–8.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Összegyűjtötte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt, jegyzeteket írta: Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Szakál János

1934 *A magyar tanítóképzés története*. Hollóssy János Könyvnyomtató, Budapest.

Szállási Árpád

1992 A dermatológus-etnográfus Berde Károly (1891–1971). *Orvosi Hetilap* 133. (8) 497–499.

Szilády Zoltán

1908 Miriszló község tárgyi néprajzának vázlatja. *Néprajzi Értesítő* 9. (1–2) 35–50.

Szokolszky Ágnes

2013 A „szociokulturális képzelőerő” helye a pszichológiában, a pszichológia helye a falukutatásban. In: Lencsés Gyula – Feleky Gábor (szerk.): *Múlt és jelen – Szegedi társadalomkutatók Dudaron 1937–2012*. Belvedere Meridionale, Szeged, 13–23.

Takács Zsuzsanna Mária

2015 Az orvosok neveléséről. Az orvos-tanárok pedagógiai szerepe. *Magiszter* XIII. (4) 188–202.

Vajkai Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

Vekerdi László

1996 A hely szelleme – a határon innen és túl. In: Simon Ottó (szerk.): *A hely szelleme. A Fonyódi Helikon kisantológiája* 12. Fonyód, 35–46.

Veress Gábor

1905 A székelyek zenéje. In: *A nagyenyedi ev. ref. Bethlen-Kollégium 1904-1905. tanévi értesítője*. Nagyenyed.

Vita Zsigmond

1937 A nagyenyedi Bethlen Kollégium néprajzi gyűjteménye. *A Néprajzi Múzeum Értesítője* XXIX. (1–4) 246–247.

1983 *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1986 Tudományos és irodalmi törekvések a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. In: Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 77–95.

Wilkie, Richard – Roberson, George F.

2012 “Attachment to Place” In: Stolman, J. (ed.): *21st Century Geography: A Reference Handbook.* Thousand Oaks, SAGE, 135–148.

(n. n.)

1910–1914 *A nagyenyedi református Bethlen Kollégium értesítője.* Nagyenyed.

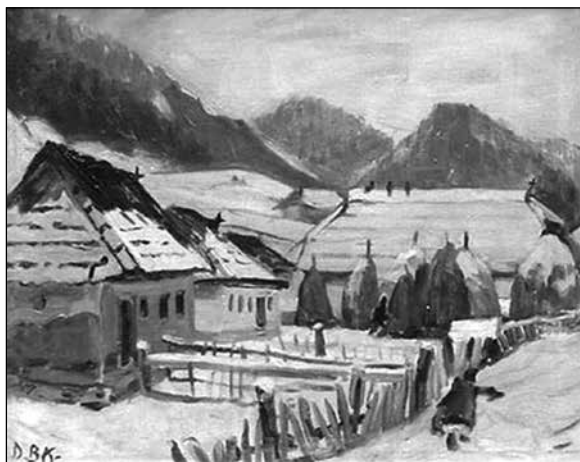
(n. n.)

2018 *Tehetségük az „Isteni ingyen kegyelem” ajándéka. Kiállítás Dóczyné Berde Amál festőművész és Berde Mária író emlékére.* Székely Nemzeti Múzeum, 2018. jan. 22. (http://www.sznm.ro/sznm.php?o=berde_finisszazs, utolsó letöltés: 2018. 10. 10.)

Képek

1. Dr. Bartók György (1882–1970)
A kép kb. 1886–1892 között készült
Nagyenyeden, rabmunka.

2. Dóczyné Berde Amál: Havasi táj.

5. Doczyné Berde Amál:
Ravasz Lászlóné, Bartók Margit portréja, 1935 körül,
120 × 85 cm, magántulajdon.

6. Dóczyiné Berde Amál: Ravasz Éva portréja serdülő
korában. 1930-as évek, 55 × 45 cm, magántulajdon.

7. Dóczyiné Berde Amál: Rakják a kelengyét.

8. Dóczyiné Berde Amál: Kalotaszegi leány, 1930-as évek,
61,5 × 76,5 cm, magántulajdon.

*9. Dóczyné Berde Amál: Tisztaszoba,
ünnepelő öltözetű asszonnal, Kalotaszeg*

